

Брагманізм (від санскр. ब्रह्मन् «Brahman» – від початку: молитовне заклинання, магічна мантра, пізніше – священна сила) – система релігійного світогляду і ритуалу в Давній Індії, що розвинулась із ведійського віровчення в 1 тис. до н.е. і лягла в основу класичного індуїзму у перші століття н.е.

Походження терміна

Назву «брагманізм» виводять як похідну від етимологічно пов'язаних понять: брагмана – втілення верховної сутності, Брагми – бога-творця, брагманів – вищої варни жерців культу, а також текстів-брагманів, укладених жерцями гіпотетично в період між 10 і 6 ст. до н.е., які містять тлумачення сенсу ритуальних дій і хронологічно і догматично прилягають до Вед, хоча між ними є суттєве розходження.

Брагманізм як протоіндуїзм пов'язаний головню з навколоведійською літературою (брагмани, араньяки, упанішади) і вважається перехідним етапом від політеїзму до ідеї єдиного Бога-творця, а пізніше – абстрактного Абсолюту – основи і причини світу.

Термін має європейське походження: починаючи з 16 ст., його вживали як синонім індуїзму, а з 19 ст. – щоб відділити від індуїзму ранню стадію його еволюції, хоча й дотепер є джерела, які усю тяглість вірувань, започаткованих Ведами, ідентифікують виключно як індуїзм. Практикуючі індуїсти брагманізм зазвичай розглядають як частину цілісної традиції, для означення якої послуговуються ендонімом «санатана дгарма» (вічна дгарма, тобто вічний порядок). Верховним богом брагманізму є Брагма – творець всесвіту, до з'єднання з яким повинні прагнути безсмертні душі живих істот. Форма індуїзму, яка розвинулась після 1 тис. до н.е. зосередилась в основному на бгакті (поклонінню) окремим божествам, переважно Вішну і Шіві.

Для брагманізму характерна толерантність відносно інших переконань, позаяк він сам демонструє широкий спектр напрямів: монотеїзм, пантеїзм і навіть атеїзм. Жерці-брагмани заохочували вшановувати на вибір будь-яке божество, оскільки всі вони були рівною мірою аспектами вищої реальності. Як світогляд брагманізм являє собою еволюціонізм: світ твориться брагманом з нествореної і вічної первинної речовини (пракріті) і у вічному коловороті знову трансформується у цю ж первинну матерію.

Догматика і еволюція брагманізму

Брагманізм сформувався у межиріччі Дзамни і Ганги в результаті взаємодії ведійської релігії аріїв з місцевими культурами. На той час мова давніх ведійських текстів стала мертвою і малозрозумілою широкому загалу. Веди проголошували, що у світі діє встановлений богами космічний порядок – рїта, котрий свідчив, що існує його творець, який значно перевищує богів, і цим творцем є брагман – першопричина буття. Саме ці світоглядні засади і стали основою трансформації ведизму в брагманізм.

Тривалий період розвитку протоіндійського суспільства з усе більшою специфікацією соціальних відносин позначився значним розшаруванням населення. Релігійні практики супроводжувались підвищенням статусу особливого прошарку людей – жерців-брагманів, фахівців з тлумачення текстів

і ритуалів, техніка виконання яких постійно ускладнювалась, змінювався пантеон, трансформувалась міфологія. При цьому усі видозміни відбувались на базі анімістичних ведійських вірувань, і головною з них було послідовне зведення множинності явищ світу до певної єдиної сутності, а також впорядкування космогонії і теології.

У брагманізмі численні ведійські божества (Індра, Агні, Варуна, Сур'я та ін.) втратили своє значення. Індра, головне ведійське божество, поступається Праджапаті, який втілює жертвоприношення як структуроване дійство, що демонструє собою ідею дгарми. Праджапаті, який у Ведах був другорядним божеством, стає персоніфікованою творчою силою, першоосновою всякого буття, яка породжує і охороняє світ, а також осмислюється і як жертва, якою світ створюється. В силу цього жертвенна дія розглядається як дещо значно більше, ніж ритуальна процедура, їй надається космогонічний сенс в силу правильно виконаних ритуальних дій. З появою в брагманізмі ідеї світової катастрофи (пралаї) космогонія набуває циклічного характеру. Згодом Праджапаті ототожнюється з Брагмою, а в подальшому ідея отримує розвиток в концепції Тримурті (тріади богів), особи якої окрім основних функцій (Брагма – творець світу, Вішну – охоронець світу, Шіва – руйнівник світу) були наділені цілою низкою допоміжних. З часом Брагма як головне божество поступається місцем двом іншим, особливого значення набуває Вішну як бог-спаситель людства: у брагманізмі відомі принаймні десять аватар (втілень) Вішну в героїв чи богів для відновлення дгарми.

Філософським підґрунтям брагманізму є сформульоване в упанішадах вчення про брагмана (світову душу) і атмана (індивідуальну душу), які в тексті вважаються однією й тією ж сутністю: щоб досягти спасіння (мокші), особистість має спочатку усвідомити цю тотожність. На подобу тому, як людина несе в собі божественну іскру, так і боги є різними аспектами брагмана, кожен з яких задовольняв певну людську потребу, будучи однією неподільною сутністю. Значна увага в упанішадах приділена прані (диханню, життєвій енергії), яка є одним з проявів атмана і через яку кожен з'єднується зі всесвітом.

Власне у цей час закладаються головні основи практично усіх індійських релігій, такі як ідея сансари (посмертного перевтілення душі) і карми як причини і наслідку діянь особистості у минулому житті. Кожній людині призначений обов'язок виконувати при народженні те, до чого вона покликана. І людина буде перевтілюватись до тих пір, доки не виконає свою карму у відповідності до дгарми – лише тоді вона зможе з'єднатися з атманом і звільнитись від колеса сансари.

Головна увага брагманізму зосереджена на символічному тлумаченні жертвенного ритуалу (яджни), оскільки світ, згідно з ведійською міфологією, виник у результаті принесення в жертву космічної істоти Пуруші. Класична ритуальна традиція «шраута» (однойменна нечисленна секта до сьогодні існує в Індії) символічно відтворювала космогонічний акт: лаштунки ритуального простору і вівтаря символізують устрій всесвіту, частини тіла жертвовної тварини, а також ритуальне збіжжя ототожнювалися зі стихіями, сторонами світу, богами тощо. Ритуал, що був спочатку засобом комунікації людини з богами, стає інструментом магічного впливу на богів. Космічна сила брагман,

яка викликала через ритуал, дала назву текстові (молитві), яка стала засобом впливу на богів. Цим же словом почали іменувати жерців – знавців тексту і виконавців обряду жертвоприношення, духовних і інтелектуальних проводирів давньоіндійського суспільства, які монополізували інтелектуальну сферу, претендували на політичну гегемонію у якості високого рангу сановників, суддів, складаючи основу індійської знаті.

Згідно з брагманізмом існує два світи – сакральний (світ богів) і профанний (світ людей). Щоб впорядкований світ не повернувся до хаосу, необхідно було постійно відтворювати акт творіння у жертвенному ритуалі, оскільки вважалось, що існування богів залежало від регулярного здійснення звернених до них жертвених обрядів. Мета жертвоприношення досягається завдяки ритуалам, які, будучи правильно виконаними, діють як невідворотна космічна сила. Поступово професійна спадкова каста жерців-брагманів набуває статусу посередника між людьми і богами. Знання надзвичайно складного ритуалу надавало його професійним виконавцям виключно високого статусу і вони навіть прирівнювались до богів. Вважалось, що дотримання правил ритуалу, які відомі лише жерцям, дає їм владу над жертвоприношенням, а відтак і над вселенським устроєм. У ритуалі символічне значення мала найменша деталь: способи принесення жертви, кількість складів в ритуальних замовляннях, їх тон і гучність виконання, координація ритуальних дій з промовлянням текстів, правильно вибрані час і місце тощо. Визначалась також тривалість ритуалів жертвоприношення, які в окремих випадках продовжувались місяцями (н-д, ашвамедга – царський ритуал принесення в жертву коня). Жерці-брагмани розвивають символічну складову ритуалу, ефективність якого підвищується за зосередженості уваги на певному образі. В ритуалі визначились три головні компоненти: фізична дія, мовленнєвий супровід і ментальне зусилля. Молитва, пов'язана з принесенням жертви, має неймовірну силу, якій упокорюється увесь світ, і ця сила втілюється Брагмою, котрий вміщує у собі все.

В Індії здавна було поширене уявлення про чотири стадії життя, що їх повинна пройти людина: учень, що вивчає Веди; голова родини, котрий приносить жертви; відлюдник, що залишив мирське життя і живе в лісах; аскет-монах, що не має жодної власності, а тільки прагнення до злиття з Абсолютом. Цим стадіям відповідають чотири корпуси текстів – Веди, брагмани, араньяки і упанішади.

Брагмани – тексти, де концепція брагмана як космічної сили остаточно увиразнюється. Кожній дії і предмету надається космологічне трактування. Зазвичай це історія, пов'язана з певними обставинами життя богів, які формували модель соціальної і релігійної поведінки.

Араньяки – тексти для лісових відлюдників, де роз'яснені різного роду таємні ритуали.

Упанішади – містична, філософська частина навколоведійських текстів, певна реакція на крайній формалізм ритуалу, його жорстку регламентацію усіх проявів людського життя. Виступаючи проти механістичності обрядів, надаючи їм глибинного духовного змісту (зовнішній ритуал поступається внутрішньому, який здійснюється подумки), в упанішадах тим самим було зроблено рішучий крок від міфології до філософії і релігії. Якщо у Ведах Єдине – це божество, то в упанішадах – це безособове начало. Здійснюється поступовий перехід від

політеїзму до монотеїзму і монізму, еволюція уявлень про основу суцього від Пуруші через особистісне начало – Праджапати, а пізніше Брагми – до безособистісної причини всього – брагмана.

Самгіти (ведійські гімни), вкупі з брагманами, араньяками та упанішадами утворюють корпус текстів одкровення – шруті (почуте). Поряд з ними в період брагманізму з'явилась і більш практична література – смріті (запам'ятоване), що має вигляд настанов і правил здійснення ритуалів, написаних мудрецами, де фактично продовжується традиція шруті, реформована під потреби індуїзму (пурани, Магабгарата, Рамаєна, Веданга тощо)

Закони Ману

Все давньоіндійське населення поділялося на варни – спадкові, ендогамні соціальні групи, пов'язані передусім професійною діяльністю. Кастова структура суспільства була юридично закріплена в збірнику під назвою «Манав-Дгармашастра» (у європейській традиції «Закони Ману», бл. 5 ст. до н.е.), укладання якого приписують міфічному прабатькові Ману. Ці закони юридично закріпили поділ на 4 варни, які покликані увиразнити дгарму: брагмани (жерці – тлумачі Вед і виконавці ритуалів, інтелектуальна і політична еліта суспільства), кшатрії (військово-племінна адміністрація), вайшії (вільні члени общин: землероби, ремісники, торговці), шудри (позбавлені прав, підлеглі люди). Нижче шудр знаходились т.зв. недоторкані, які вважались ритуально нечистими і не входили в систему варн, як і народжені від змішаних шлюбів і раби. Брагманізм закріпив також нерівноправний стан жінок: навіть у потойбічному світі душа дружини повинна йти слідом за душею чоловіка.

В законі наводиться міф про те, що такий поділ встановив Брагма для збереження Всесвіту, створивши людей з частин власного тіла: брагманів – з уст, кшатріїв – з рук, вайшіїв – зі стегон, шудрів – з ніг. Перші три варни проходили обряд ініціації, за яким вони вважались «двічі народженими». Уявлення про головні божества розвивалися відповідною варною: про Брагму – брагманами, про Вішну – кшатріями, про Шіву – двома нижчими варнами. Головними замовниками жертвоприношення були кшатрії – наступна по важливості за брагманами варна. Критерієм поведінки людини вважалось виконання чи порушення дгарми, встановленої Брагмою для кожної варни. Жертва – головний засіб досягнення кращого перевтілення, тому усі значимі події життя супроводжувались жертвопринесеннями за участю жерця-брагмана, оскільки без такої участі ритуал вважався недійсним. Крім того, стати «двічі народженим» представники перших трьох варн могли лише через жертвоприношення.

«Закони Ману» також кваліфікують примусовість головним принципом практики влади з дотримання покори членами суспільства, а ідея покарання за відхід від дгарми трактується як каральна сила богів.

Особливості культу

Культові споруди брагманізму були невибагливими, ритуал здебільшого проводився на відкритому місці з вівтарем і жертовним вогнищем (храмова архітектура почала активно розвиватися в межах класичного індуїзму). Велике значення надавалось обрядам очищення, як ритуального, так і фізичного, що

було неодмінною складовою успішного жертвоприношення. Ритуальна практика передбачала вживання під час релігійних церемоній спеціального хмільного напою – соми (пізніше персоніфікований як однойменне божество – Сома).

Молитви і замовляння служили також оберегом від хвороб, окрім магії використовувались трави, мінерали та інші природні компоненти. В подальшому на цій основі формується система знань з традиційної індійської медицини – Аюрведа.

Релігійна практика брагманізму породила інститут гуру (духовних наставників) всередині кожної варни (окрім шудрів). Важлива особливість культу (за араньяками) – пустельництво – життєвий ідеал брагманіста, який в жертві усамітнення і аскези, а також практикою умертвіння плоті (тапас) досягав духовних цілей. Характерною ознакою є також поклоніння тваринам, що демонструє укорінення в давній тотемізм (майже кожне божество асоціювалось з певною твариною, деякі тварини, як-от корови і мавпи, оголошені священними).

Релігійна думка розвивалась у двох напрямках – екзотеричному, народному (тексти-брагмани) і езотеричному, священницькому (упанішади), який так і не став надбанням широких кіл вірян головно через те, що світ явищ оголошувався в тексті як майя – ілюзія, і для остаточного звільнення необхідно було стати на шлях самозречення від матеріального світу.

Однак бл. 600 р. до н.е. окремі мислителі почали заперечувати авторитет жерців-брагманів, які могли інтерпретувати Веди на власний розсуд, оскільки загал не володів санскритом. Подальші реформування брагманізму привели до еволюції санатана дгарми, низка реформаторів цілковито відкинула авторитет Вед і сформувала власні вчення зі своїм баченням світу. Ті школи, котрі признавали Веди, відомі як астіка («існують»), ті ж, хто цілковито заперечував ведичні основи, іменувались настіка («не існують»). Відомо шість систем, що визнають авторитет Вед як одкровення: ньая, вайшешика, санкхья, йога, веданта, міманса. Серед філософських і релігійних вчень, які виникли на основі заперечення ідей брагманізму, найбільш відомі – чарвака, джайнізм, буддизм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Baird F., Heimbeck R. *Philosophic Classics : Asian Philosophy*. Vol. VI. Routledge. 2005. 626 p.
2. Buswell Jr., Robert E., Lopez Jr., Donald S. *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton University Press, 2013. 1304 p.
3. Keay J. *India : A History*. Grove Press. 2010. 640 p.
4. Long J.D. *Historical dictionary of Hinduism*. Rowman & Littlefield Publisher. 2020. 502 p.
5. Гурська Л.І. *Релігієзнавство*. Київ : Центр учбової літератури, 2016. С. 26-34.
6. *Індійська філософія* / За ред. Т. П. Кононенка. Харків : Фоліо, 2019. 142 с.
7. Ларіонова В.К. *Історія національних (етнічних) релігій*. Івано-Франківськ : Видавець В.І. Третяк. 2010. С. 65-71.
8. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. *Релігієзнавство*. Київ : Академвидав, 2008. С. 149-153.